

ALİ SUAVİ'NİN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Kenan DEMİR¹

Geliş: 04.12.2017 / Kabul: 07.09.2018

DOI: 10.29029/busbed.360922

Öz

19. yüzyılda Osmanlı devletinde gazeteler ortaya çıkmaya başlamış ve gazetelerde çalışan ve bu mesleği icra eden bir gazeteciler topluluğu oluşmuştur. Devrin gazetelerinde devletin güncel iktisadi ve siyasi politikaları hakkında görüşler öne süren kişilerin ortaya çıkmasıyla devlet politikalarının halka duyurulmasında ve halkın bu konularda haberdar olmasında önemli gelişmeler yaşanmış ve bağımsız bir kamuoyunun oluşması sağlanmıştır. Dönemin gazetecileri devletin iktisadi ve siyasi politikalarını sorgulayarak devlet politikalarını tenkit etmiş ve çeşitli öneriler getirmiştir. Gazetelerde devletin politikalarını sorgulayan gazetecilerden biri de Ali Suavi'dir. Suavi Muhbir'de yazılar kaleme almış aynı zamanda devrin önemli camilerinde halka vaazlar vermiştir. Suavi, yazılarında devletin politikalarını sorgulayan ve bürokratları eleştiren bir üslup kullanmış, bu hususta çözümler öne sürmüştür. Suavi, makalelerinde devletin iktisadi sorunları hakkında düşüncelerini açıklamıştır. Bu çalışmada Suavi'nin sürgünde çıkarttığı Muhbir ve Ulum gazetelerindeki Osmanlı'nın ekonomi sorunları hakkındaki görüşleri verilmiştir. Ali Suavi'nin, gazetede görüşlerin ana amacı bürokratların yürüttüğü ekonomik politikalarının yanlışlığını dile getirmek ve öne sürdüğü görüşlerle devletin ekonomik kalkınmasını bir an önce sağlanmasına çalışmak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ali Suavi, Muhbir, Ulum, Osmanlı Ekonomisi

ALI SUAVI'S ECONOMICS VIEWS

Abstract

In the Ottoman Empire in the 19th century, the newspapers were started to come out and a journalists association was formed by whom worked in these newspapers and professed journalism. As figures suggesting views on current economic policy and politics showed up, there have been significant developments in the public announcement of state policies and in the public awareness of these issues. As a

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, kdemir@medipol.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1508-5978>.

result, an independent public opinion was established. The journalists of the period questioned the economic and political policies of the state. They criticized these policies and brought forward proposals to bureaucrats. One of the journalists who questioned the state policies was Ali Suavi. Writing on *Muhbir*, Suavi sermonized to public in the important grand mosques of the period as well. In his writings, Suavi used a style that questioning the state's policies and criticizing the bureaucrats and offered solutions in this respect. Suavi explained his thoughts on state's economic problems. Published on *Muhbir* and *Ulum* newspapers while he was on an exile, Suavi's views on Ottoman's economic problems were presented on this study. Ali Suavi has tried to express the mistake of the economic policies carried out by the main purpose bureaucrats of the views of the newspaper and to try to make the economic development of the state as soon as possible with the views he put forward.

Keywords: Ali Suavi, *Muhbir*, *Ulum*, Ottoman Economy

Giriş

II. Mahmud döneminde yapılan modernleşme hareketleri sonucu ülke topyekün bir yenileşme sürecine girmiş, devletin iktisadi sorunlarına çözümler üretmek amacıyla Batılı devletlerinin ekonomi sistemlerini izlemiş ve bu doğrultuda ülkenin ekonomi politikalarını oluşturmuşlardır. 1838 ticaret anlaşması ile gümrük oranlarının indirilmesi ve tekell gibi politikaların kaldırılmasıyla ülke, Batı menşeli ürünlere karşı korumasız durumda kalmış ve ülkeye ucuz Batı menşeli ürünlerinin girişi hızlanmıştır. Osmanlı devlet adamları bu duruma çözüm getirmek ve yerli üretimi artırmak amacıyla birçok fabrika kurmuş, ancak gerekli başarı elde edilememiş ve fabrikalar tek tek kapanmıştır. Avrupa'dan ülkeye giren ürünlerin çoğalması sonucu ülkede üretim yapan birçok sanayi atölyesi ortadan kalkmış, bu da sanayi ve ticaret sektöründe istihdamın azalmasına yol açmıştır. Bu gibi faktörler sonucu ülkenin iktisadi sorunları artmaya başlamıştır. 1850'lilerden sonra devletin bütçe dengesini oluşturmak için artık varidatın yetmeyeceğinin farkına varılmış, bu nedenle bürokratlar bütçe dengesini oluşturmak amacıyla ilk defa dış borçlanmayı gerçekleştirmiştir. 1860'lı yıllarda ülkenin iktisadi olarak ana sorunlarını oluşturan konular şunlardır: Sanayi sektöründe üretimin durması, ülkeye yığılan Batı malları, borçlanma politikası, bürokratların savurganlıkları ve iktisadi politikaları şekillendiren bürokratların ehliyetsizliği.

1860 senesinde ülkede devletin politikalarını sorgulayan bir basın ortaya çıkmıştır. Ülkede ilk gazeteler 1830'larda görülmesine karşın bu dönemdeki gazeteler devletten bağımsız yayın yürütememiş ve yayım politikalarını ise daha çok devlet eksenli oluşturmuşlardır. 1860'da *Tercüman-ı Ahval*, 1862'de *Tasvir-i Efkar* ve 1866'da *Muhbir* gibi gazetelerin çıkmasıyla ülkede halkı bilgilendiren, aydınla-

tan ve yönlendiren bir kamuoyu oluşmuştur. Gazeteler, devletin iktisadi ve siyasi meselelerine değinmiş ve bu gibi konularda halkın haberdar olması için halkın anlayacağı bir şekilde yayım politikası gütmüştür. Gazeteler, devlet politikalarını sorgulayarak eleştirmiş ve devletin ne gibi politikalar geliştirmesi hakkında çeşitli öneriler getirmiştir. Çalışmanın konusu olan *Muhbir* gazetesi daha da ileri giderek devlet politikalarının milletin çıkarı doğrultusunda şekillenmesini istemiş, halkın aleyhine olan politikaların ise sorgulaması gerektiğini ifade etmiştir. *Muhbir*, 1860'lıların en önemli sorunu olan Girit meselesine doğrudan karışmış, Girit'teki Müslümanlara maddi yardım için özel sayı çıkartmış ve halkı bu konuda harekete geçilerek Girit'e yardım kampanyası başlatmıştır.

Bu çalışmada Ali Suavi'nin iktisadi görüşleri Avrupa'da yayımlanan *Muhbir* ve *Ulum* gazeteleri incelenerek verilmiştir. Çalışmada öncelikle Ali Suavi hakkında kısaca bilgi verilmiş, sonra *Muhbir* ile *Ulum* gazetelerinin künyesi ve yayın politikalarına değinilmiş son olarak da iktisadi görüşleri belirtilmiştir. 1860 senesinde Osmanlı'da kamuoyunu oluşturan gazetelerde yazı yazan bir gazeteciler topluluğu oluşmuştur. Gazetelerde ülkenin iktisadi ve siyasi politikalarını sorgulayan ve devletin ne gibi politikalar geliştirmesini öne süren gazetecilerden biri de Ali Suavi'dir. 1839 senesinde İstanbul'da doğan Ali Suavi medresede dini eğitimi aldıktan sonra Davutpaşa rüştiyesinde modern eğitimi de görmüş, iki farklı sistemdeki eğitimini mezcederek dönemin bir aydını olarak sivrilmiştir. Bir süre Anadolu ve Balkanların farklı yerlerinde öğretmenlik vazifesini icra etmiş, bu arada gittiği yerlerde cami hocalığı da yapmış ve halka vaazlar vermiştir. İktisadi ve siyasi konulara merak duymuş bu doğrultuda *Muhbir* gazetesinin yönetimini üstlenmiş ve gazetede devletin politikaları hakkında görüşler öne sürmüştür. *Muhbir* de gazetecilik yaparken Şehzade camisinde güncel konulara değinen vaazlar da vermiş, 1860'ların ikinci yarısından sonra ülkede ismi sık duyurulan önemli bir kişi olmuştur. *Muhbir*'de devletin politikaları hakkındaki sert yazılarına tahammül edemeyen hükümet yetkilileri Ali Suavi'yi Kastamonu'ya sürgün etmiştir. Ali Suavi, Kastamonu'da *Muhbir*'e yazılar vermeye devam etmiştir. Babıali'nin basını susturma konusunda aldığı kararlar sonucu Ali Suavi, bir grup aydınla yurt dışına kaçmış, burada gazetecilik mesleğine devam etmiş ve devlet politikalarına muhalefet etmeyi sürdürmüştür. Avrupa'da öncelikle *Muhbir*'i tekrar çıkartmış, sonra ise *Muhbir*'in kapanmasıyla Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden uzaklaşarak Paris'e geçip *Ulum*'u çıkartmıştır.

1. Ali Suavi'nin Hayatı

İstanbul Cerrahpaşa'da 1839 senesinde doğan Ali Suavi ilköğretimini tamamladıktan sonra Davutpaşa ortaokuluna devam etmiş, burada yapılan bir seçme sınavında başarı göstererek Bursa ortaokuluna öğretmen olarak görevlendirilmiştir (İnuğur 1999: 206). Burada Ali Suavi'nin uygunsuz davranışları ve halkın şikâyet

etmesinden dolayı Simav'a öğretmenlik yapmak üzere tayin edilmiş, Simav'daki Kurşunlu medresesinde hocalık yapmıştır. Kendi ifadesine göre bu dönemde hacca gitmiştir (Uçman 1989: 445). Ali Suavi, İstanbul'da bir süre ailesi ile birlikte kaldıktan sonra Filibe'de resmi yazı işleri müdürlüğü ve rüştiye hocalığı gibi görevleri yapmıştır. 1866 senesinde ise İstanbul'a geri dönmüştür (Güçlü 2014: 33). İstanbul'da *Muhbir*'de gazetecilik yaparken bir yanda da Şehzade camisinde vaazlar vermiş, hükümeti basında tenkit ettiği gibi cami kürsüsünde de eleştirmiştir (Girgin 2001: 44). *Muhbir*'deki sert yazılarından dolayı hükümet tarafından Kastamonu'ya sürgün edilmiştir (Doğan 1991: 193-194). 1867 senesinde gizlice Kastamonu'dan İstanbul'a gelen Ali Suavi, burada Ağâh Efendi ve *Courrier d'Orient* gazetesinin sahibi Jean Piyetry ile görüştüktan birkaç gün sonra Paris'e kaçmıştır (Kuntay 1946: 39-40).

Paris'te kaçan diğer aydınlarla birlikte Yeni Osmanlı Cemiyetini kurduktan sonra cemiyetin yayın organı olarak *Muhbir*'i Londra'da tekrar çıkartmış, hükümete olan eleştirilerini sürdürmüştür (Doğan 1991: 1999-200). Londra'da İngiliz Urquhart ile tanışan Ali Suavi, Urquhart'tan etkilenmiş ve görüşleri değişmiştir. Mustafa Fazıl Paşa tarafından kullanıldıklarını anlayan Ali Suavi, Yeni Osmanlı Cemiyetinden uzaklaşmış ve *Muhbir*'in matbaa aletlerinin çalınmasından dolayı gazetesi kapanmıştır. Ali Suavi de Paris'e geçerek burada *Ulum*'u yayımlanmaya başlamıştır (Çelik 1993: 19-22). Sonra, Paris'ten zorunlu olarak Lyon'a geçmiş, burada okuyucularına *Muvakkaten Ulum* adlı broşür formatında gazeteyi çıkartmaya başlamıştır (Tanpınar 2006: 212). Lyon'da geçimini kalemiyle karşılamış, çeşitli küçük kitaplar yazmıştır (Tanpınar 2006: 216).

1871 senesi genel affına rağmen ülkeye dönmeyen Ali Suavi, 1876 senesine kadar Avrupa'da yaşamayı tercih etmiştir (Lewis 2004: 154). Abdülhamit'in izniyle İstanbul'a dönmüş, bu dönemde *Vakit* gazetesinde Mithat Paşa ve Meşrutiyet aleyhine yazdığı yazılardan dolayı padişahın güvenini kazanmıştır (Uçman 1989: 446). *Vakit*'te yayımlanan başka bir yazıda ise Rusya'nın tutarsız politikalarını ve Avrupa'nın Rusya'yı desteklemesini eleştirmiştir (Yamaç 2014: 61). Sonra Galatasaray Lisesi'ne müdür olarak atanmış ancak bir süre sonra bu görevinden alınmıştır (Girgin 2001: 46). Galatasaray Lisesi'nden alınmasından sonra gözden düşen Ali Suavi, II. Abdülhamit yönetimini tamamen ortadan kaldırma düşüncesine girmiş, 1878 senesinde Çırağan Sarayı baskınına gerçekleştirerek yönetime V. Murat'ı geçirtme teşebbüsünde bulunmuş ama baskın sırasında öldürülmüştür (Çelik 1994: 381-388).

2. *Muhbir* Gazetesi

Ali Suavi, yönetiminde 1866 senesinde yayımlanan *Muhbir* dönemin etkili gazetelerinden biridir. Gazetenin sahibi Filip Efendiydi ama gazeteyi tamamen Suavi

yönetmiştir (Topuz 2003: 24). Gazetenin bir nüshası 40 para, bir seneliği 150, altı aylığı 80, üç aylığı 45 kuruş olarak belirlenmiştir (Çavdar 2014: 101). *Muhbir*, muhalif bir yayım politikası izlemiş, bu doğrultuda Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektubu yayımlamıştır (Perk-Paksoy 2012: 32). Ülkedeki eğitim sorunları, Girit sorunu, Belgrad meselesi, yabancı devletin ülke içişlerine müdahale etmesi, Avrupa devletlerin sürekli önerdikleri ıslahat meseleleri, ekonomik sorunlar ve şark meselesi gibi konuları sık sık sütunlarında işletmiştir (Nalçioğlu 2013: 138). Gazetede Ali Suavi, hükümeti, iç politikalara Avrupalıların müdahale etmesini engelleyemediği için tenkit etmiş, idarenin keyfi yönetimini eleştirmiş, eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasını ve hürriyetin getirilmesini istemiştir (Koloğlu 2010: 80).

Muhbir'in yayınlandığı dönemde en önemli sorun Girit meselesiydi. *Muhbir*, hükümetin politikalarını başarısız bulmuş ve bu sorunu çözmek için bir meclisin kurulmasını önermiştir. (İnuğur 1999: 208). Girit'e zorla sürgün edilen Müslümanlara *Muhbir* bir yardım kampanyası başlatmıştır (Çavdar 2007: 29). 24 ve 25. sayılarında Girit'e yardım amacıyla özel sayının 15 bin basılacağını ve bu satıştan elde edilecek hasılatın Girit Müslümanlarına verileceğini belirtmiştir. Yedi farklı ücret karşılığında satılan Girit'e yardım özel sayısı 4 Mart 1867 senesinde çıkmıştır (Çavdar 2014: 107-116). *Muhbir*'in sütunlarında Mısır valisi İsmail Paşa'nın hıdivliği meselesi genişçe yer almış, Mısır valisinin hıdiv olmak için yaptığı icraatlar eleştirilmiştir (Yamaç 2014: 53). Yazılarında eğitimin toplumsal değişim ve gelişiminde önemini vurgulamış, medresenin toplumun ilerlemesinde önemli engel olduğunu belirtmiş ve medresedeki eğitim müfredatını eleştirmiştir (Güçlü 2014: 34). İlk öğretimden üniversiteye kadar ki eğitimdeki genel problemler, ders müfredatlarının eksikliği, medrese sisteminin eksiklikleri ve ilkokullarda gazete okuma yönteminin öğretilmesi gibi eğitim konuları *Muhbir*'in değindiği konulardır (Çelik 1994: 75).

Ziya Bey'in *Muhbir*'de çıkan yazısında bürokratların bir danışma meclisine karşı sorumlu tutulduğu takdirde ülkedeki tüm sorunların çözülebileceğini belirtmesinden dolayı gazete bir ay süreyle kapatılmıştır (Koloğlu 2010: 80). Ancak hükümetin kararnameyle kapatılan *Muhbir*, Filip imzalı bir özel sayı çıkartarak bu kapatılmayı protesto etmiştir (Kabacalı 1994: 19). Ali Suavi, Kastamonu'da sürgünde bulunduğu zamanda *Muhbir*'de "kaydü'l-mevcud saydü'l-mefkud" adlı bir coğrafya eserinin tefrikasını yapmıştır (Çelik 2006: 33). *Muhbir*'in İstanbul'daki yayım döneminde ancak 55 sayı çıkabilmiş (Girgin 2001: 45) ve gazete 1867 senesinde Ali Suavi'nin Belgrad kalesinin Sırbistan'a bırakılması konusunda tenkit edici yazısından dolayı hükümet tarafından kapatılmıştır (Özbay 2014: 131).

Muhbir, Londra'da Yeni Osmanlılar Cemiyeti adıyla 1867 senesinde tekrar yayımlanmıştır (Koloğlu 2006: 50). *Muhbir*'in Londra'da tekrar yayınlanması yurt dışında yayımlanan ilk gazete olma özelliğini taşımaktadır (Baykal 1990: 69). Gazetenin tüm sayıları 4 sayfadan olup 12. sayıya (*Muhbir* 1867c: 1) kadar say-

faları iki sütun, bu sayıdan itibaren ise üç sütun olmuştur. Gazetenin ilk sayısında satış fiyatı şu şekilde açıklanmıştır: “*Bu gazete Londra’da basılır, neden bahse-deceği içinden anlaşılır. Şimdilik haftada bir çıkar. Bir nüshası yerinde iki pens, Türkistan’da bir buçuk kuruştur. Posta ücreti başka*” (Muhbir 1867a: 1). Gazete, 7. sayıdan itibaren Yeni Osmanlılar Cemiyeti mührü ile çıkmıştır (Muhbir 1867b: 1). *Muhbir*’in Türkçe yayını yanında 5-12. sayılarının Fransızca özetleri, 37-50. sayılarının İngilizce özetleri verilmiştir (Çelik 1993: 71). *Muhbir*, ikinci yayın döneminde 50 sayı yayımlanmıştır. Arşivlerde görülen son sayı ise 31 Ağustos 1868 tarihli 47. sayıdır (Muhbir 1868: 1).

Muhbir, bürokratlara meydan okuyarak yayımına başlamıştır. Gazete “*Muhbir doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar*” ibaresiyle çıkmıştır (Muhbir 1867a: 1). Ali Suavi, Babîâlî’nin *Muhbir*’i susturamayacağını ve İngiltere’de basın hak ve özgürlüğünün olduğunu belirtmiştir. *Muhbir* çıkarılış amacını halkı eğitmek olarak açıklamış, gazetede halkın eğitim seviyesini artıracak ve medeniyet yolunda gelişmesini sağlayacak yayınlar yapılacağını duyurmuştur (Muhbir 1867a: 1). Halkın gazeteyi kolayca anlayabilmesi için yazılar konuşma diliyle yazılmıştır (Gevgilili 1983: 205-206). Ali Suavi, Londra’daki *Muhbir*’de meşveret meclisi kurulmadıkça devletin bekasını sürdüremeyeceğini belirtmiş (Demirkıran 1998: 115), bu doğrultuda idare şeklinin değişmesini, bakanların icraatlarından sorumlu olmasını ve hükümetin milletçe seçilen 600 kişilik bir meclis tarafından denetlenmesini istemiştir (İnuğur 1999: 220). Ülkede yabancı sermayenin tahakkümüne de savaş açmış, Babialî’nin mali politikalarının başarısız olduğunu vurgulamış ve bu hususta sert tenkitlerde bulunmuştur. Bürokratların Türk sanayi ve ticareti gelişmesini teşvik edip koruyacağına ecnebilere imtiyaz verilmesini, ülkede yabancı banka ve şirketlerin kurulmasını teşvik etmesini eleştirmiştir (Matbaacılığın 1979: 69). Ülkedeki iktisadi ve ticari teşebbüslerin yabancıların elinden alınmasını istemiş, halkın devletin yaptığı harcamaları denetleyememesini eleştirmiş, bu konuda Avrupa halkının hükümetleri hesaba çektiklerini ifade etmiştir (Mardin 2002: 409).

Muhbir, sütunlarında bazen eğitim, kültür, bilim ve teknik gibi yazılara da yer ayırmış, bu yazılarla halkın kültürel olarak gelişmemesinin ana sorumlusu olarak hükümet politikalarını göstermiştir. Bürokratların halkın eğitilmesinin halkı bozacağı görüşünde olduğunu ifade eden *Muhbir*, bürokratların eğitim ve kültür alanında gelişen bir halkın Fransa’daki bir ihtilalin gerçekleştireceğini endişesini taşıdıklarını belirtmiştir (Matbaacılığın 1979: 69). Ali Suavi, İslam hukukunun şirket ve fabrikaların kurulması gibi konularda modern toplumun istediği doğrultuda hükümler verdiğini ve zamanın değişmesiyle hükümlerin değişebileceğini ifade etmiştir (Mardin 2002: 410). Gazetede Ali Suavi tarafından yazılan okuyucu mektuplarına yer verilmiş, bu yazılarla hükümetin politikaları doğrudan tenkit edilmiştir (Topuz

2003: 24). Gazetenin sayfalarında görülen ilanlarla (*Muhbir* 1868-abcd: 4,1,1,1,) borçlanma politikası protesto edilmiştir.

Muhbir'in Londra'daki nüshalarının ülkede rağbet görmesiyle birlikte (Erdül 2003: 87) hükümet yanlısı *Ruzname*, *Muhbir* aleyhine çalışmış, kapattırılmış bir gazetenin ülke içerisinde satılmasını suç olarak görerek hükümet yetkilerini görevi davet etmiştir. Kısa sürede hükümet yetkilileri gazetenin ülkede satılmasını yasaklamış, *Ruzname* sütunlarında bunu haber yaparak okurlarına duyurmuştur (Çelik 1994: 164). *Muhbir*'in ülkeye girişini engellemek için bürokratlar mücadele içerisinde olmuş, bu doğrultuda *Muhbir*'e abone olan kişilerin listesi ele geçirilmiş ve gazetelere el konulmuştur. *Muhbir* hükümetin bu tavrını 38. sayıda protesto etmiştir (Çelik 1994: 175).

3. Ulum Gazetesi (1869-1870)

Ulum'un ilk iki sayısı tarihsiz olduğundan derginin çıkış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Üçüncü sayının çıkış tarihi 7 Cemaziyülevvel 1286 tarihidir ki bu da miladi takvime göre 14 Ağustos 1869 tarihine tekabül eder. Bu doğrultuda *Ulum*, 15 günde bir yayımlandığına göre derginin ilk sayının 1869 Temmuz ayının ortalarında yayımlanmış olma ihtimali yüksektir. *Ulum*, 25 sayı yayımlanmış olup 1, 2, 12, 14, 15 ve 20. sayıları tarihsizdir. *Ulum*, aslında kendisini gazete olarak adlandırsa da on beş günde bir çıkan bir dergi formatındadır (Parlatır 1984: 7). *Ulûm*'un ilk 20 sayısı Suavi'nin kendi el yazısıyla yazılmıştır (*Ulum* 1998: 430). Suavi tarafından yazıldıktan sonra litografya ile çoğaltılarak abonelerine zarf içerisinde posta yoluyla dağıtımı yapılmıştır (Çelik 1984: 201). Derginin 21-25. sayıları matbaada basılmıştır.

Ulûm'un ilk sayısında 'On beş günde bir çıkar' yazısı vardır. Nüshasının fiyatı 2 frank olarak belirtilmiştir (UG 1869a: 1) İlk sayısı 40 sayfa yayımlanmıştır. 2. sayıda sayfa sayısı 'Bu kitap altmış dört sahifedir.' şeklinde okuyucularına duyurulmuş, diğer sayılarda sayfa sayısı değişmemiştir (UG 1869b: 1). Derginin 2. sayısında (UG 1869b: 1) *Ulûm*'da uluma dair konuların yazıldığı, hendese, mekanik ve diğer ilimlere dair bahisler yazıldıkça bu konulara ait resimlerin de konulacağı; 3. sayının arka kapağında (UG 1869c: 1) ise yazılacak konulara sanatın da eklendiği belirtilmiştir. 5. sayıda (UG 1869d: 1) korsan satışı engellemek amacıyla '*Ulûm gazetesini her kim satarsa mesuldür.*' ibaresi yer almıştır. *Ulûm*, genel anlamda ansiklopedik bir süreli yayım olarak tanımlanabilir. Kapak sayfasında derginin iki kısımdan oluştuğu, birinci kısmın ansiklopediye ikincisinin ise bilimsel ve sanatsal makalelere ayrıldığı belirtilmiştir (UG 1870: 1). Dergide modern bilim ve fen konularına genişçe yer verilerek Ali Suavi'nin dergiler ile halkı eğitmek amacındaki görevi sürdürülmüştür. Derginin sütunlarında "*Tarih-i Efkar*" başlığı

altında Sokrat'a kadar olan eski Yunan filozofları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (Yamaç 2014: 55). Ali Suavi, Yeni Osmanlı Cemiyeti isimli makalede kendi hayat hikayesi hakkında önemli bilgiler vermiştir (Danışmend 1942: 9-10).

Ali Suavi'nin *Ulum*'da yazdığı makaleler Türkçülük akımının ilk örnekleri olarak adlandırılmaktadır (Baykal 1990: 69). Türk dilinin Arapça ve Farsça köklerinden arındırılmasını savunmuş, Osmanlı lisanı yerine '*Lisan-ı Türki*' terimini kullanılmasını istemiştir (İnuğur 1999: 222). *Ulum*'da Suavi İslamlaşmaktan yana tavır almış, modernleşmeyi önemsemiş, Batı uluslarına karşı Türkçülüğü çözüm olarak göstermiş, İslamcılık ile Batıcılığı sentezleyerek İslam modernizmini oluşturmaya çalışmıştır (Toprak 1984: 15). Dergide, tarih, coğrafya, dini ilimler, felsefe, pedagoji, sosyoloji, hukuk, siyaset, jeoloji, matematik, kimya, madencilik, fizik, astronomi ve biyoloji gibi alanlarda yazılar da yer almıştır. Bunlardan başka *Ulum*'da polemik ve siyasi tenkid yazıları da yayımlanmıştır (Çelik 1984: 204). *Ulum*, bir fikir dergisidir. Derginin sütunlarında iktisadi, mali konulara da yer verilmiştir. 1870 yazında Prusya ordularının kuşatılmasından önce Paris'ten Lyon'a geçerek burada el yazma şeklinde *Ulum*'un devamı olan *Mukavveten Ulum*'u çıkartmıştır (Matbaacılığın 1979: 82). İlk sayısı 30 Eylül 1870 senesinde yayımlanan gazete 10 sayı çıkmıştır (İnuğur 1999: 222). *Ulum Gazetesi*'nin aksine *Muvakkaten Ulum*'da hiçbir iktisadi ve mali yazı tespit edilememiştir.

4. Ali Suavi'nin İktisadi Görüşleri

Devletin 1868 yılında Avrupa'dan borç alma girişimlerine tekrar girmesi yanında çok sert tepki ile karşılanmıştır. Gazetelerde ardı arkasına sert yazı ve protestonameler görülmüştür. Bu protestonamelerden biri de Ali Suavi tarafından *Muhbir*'de birkaç defa tekrarlanarak ilan edilmiştir. Ali Suavi, Babıâli'nin yaptığı borçlanmanın kabul edilemeyeceğini, ümmet namına konuştuğunu belirtmiş ve yayımladığı protestonamede şöyle demiştir: "*Babıâli vükelasının yine bir istikraz akd edeceklerini işittik. Duyun-ı umumiye ümmet namına olarak alındığı cihetle yarın vükela azl olsa hatta idare dahi değişse bu borçların tesviyesi ümmetin borcudur. Ümmet ise bugünkü günde akd olunacak istikrazın ne türlü sefahatler için sarf olunacağını bildiğinden vükelanın ümmet namına yapacağı şu istikrazı hiçbir vechile kabul etmeyeceğini ve ileride şekl-i hükümet tebdil ettiği zaman ödemeceğini aldığımız mektuplar üzerine ümmet namına Avrupa'ya ilan ederiz*" (Ali Suavi 1868defg: 4,1,1,1).

Ali Suavi, *Muhbir*'de halkın genel iktisadi sorunlarına değinmiştir. Halkın rahat geçinmek için parasını yatırıp sehm tahvilini (iç borçlanma kağıtları) aldığını sonra bunun geri verilmediğini belirtmiştir (Ali Suavi 1867e: 1-2). Diğer bir yazıda ise Ali Suavi, halkın varını yoğunu satıp sehm tahvili aldığını, halkın az faizli sehm tah-

villerinin 1865 senesi Ağustos ve Eylül taksitlerinin verilmemesine karşın Meclis-i Vala Başkâtibi, Maliye Nazırına bir tezakir göndererek 1866 senesi Şubat faizi olan 10 bin kuruşu bir defa da aldığı ifade etmiştir. Ayrıca sehm tahvili taksitleri için haftada iki gün ayrıldığını bunun izdihama yol açtığını belirtmiştir (Ali Suavi 1867f: 4). *Muhbir* 'in 11. sayısında Ali Suavi, devletin kaimeyi kaldırmak için almış olduğu dış borçla, faizsiz borcun faizli borca dönüştürüldüğünü söylemiş, bunun konsolideyi değiştirdiğini ve 22 milyon olan iç borcun 40 milyon liraya çıkarttığını belirtmiştir. Devletin artık iç borcunu ödeyemeyecek durumda olduğunu açıklamıştır (Ali Suavi 1867g: 3). Bürokratların İngiltere ile borç antlaşması gerçekleştirmesini eleştirmiş ve devletin gereksiz borçlanmalar içerisinde olduğunu belirtmiştir (Ali Suavi 1868b: 3). “İstikraz” başlıklı yazıda, hükümetin masraf ve varidatını denkleştirmesine önem vermesi gerektiğini belirtmiştir. Savaş masrafları ve yatırım harcamaları hariç borca girilmemesini, yapılacak borçlanmanın zararlı şartları ve yüksek faizli olmamasına özen gösterilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Devletin yaptığı borçlanmaların Avrupa devletlerini fazla borç vermeye ittiğini ve devletin her sene dışarıya vermesi gereken 1,5 milyon kese borç faizini bile veremeyecek duruma düşürüldüğünü belirtmiştir (Ali Suavi 1867l: 1-2).

Ali Suavi, bürokrasinin mülkü iyi yönetemediğine değinmiştir. Devletin vergisini yalnız Rumeli ve Anadolu'nun birkaç yerinde aldığı ve oralarda servetin tükendiğine değinen Ali Suavi, devletin yakın yerlerinin, yani İstanbul ahalisinin vergiden muaf tutulmasını eleştirmiştir. Sonra maliyeyi krizden kurtarılması için şu tedbirlerin alınmasını istemiştir. Devletin hazinesi sefahat harcamalarından korunmalı, hazinenin gelir ve gideri bilinmeli, maliyeyi borçlanmadan kurtarmalı ve hazineyi Avrupa ve Galata bankerlerinin müdahalesinden kaçındırılmalıdır (Ali Suavi 1867h: 4). Ali Suavi, kendine has üslubuyla yazdığı “Niçuncu Mektubu” yazı dizisinde mali bürokrasiye yönelik eleştirilerini sıralamıştır. İlk olarak mali bürokrasinin işlevsizliğini bir örnek vererek eleştirmiştir. Babıali'nin Galata'da bulunan bir gayrimüslim tüccardan borç aldığı, borca karşılık konsolide kağıtları (vadesi uzatılan borç) verdiğini, zamanı geldiğinde bu kişinin borcu ödediğini ama konsolide alan tüccarın konsolidenin tamamını ben almadım diyerek inkâr edip konsolidenin tamamını devlete vermekte direndiğini ve devletin bu kağıtları alamadığını belirtmiştir. Sonraları komisyon oluşturup iş tetkik edildiğinde tüccarın konsolidenin tamamını aldığı ortaya çıkmasına rağmen Babıali'nin parasını tahsil edemediğini ifade etmiştir. Bu gibi durumlarla sık sık karşılaşıldığını yazan Ali Suavi, devletin birçok kişiden alacağı olmasına rağmen bunları alamadığını belirtmiştir (Ali Suavi 1867m: 3). “Niçuncu Mektubu” başlıklı diğer bir yazıda ise devletin mali politikalarına değinilmiştir. Bu yazıda Suavi niçin sorusunu sorarak devletin mali politikalarını sorgulamıştır. Devlet niçin hazinenin alacaklarını düzenli toplayamamakta? Esad Paşa hazinede niçin bunca ihsan dağıtmaktadır? Nazım Bey maliyeden bin kese altın yürüttü, niçin bu araştırılmıyor? Avrupa gazetelerine hayırlı şeyler

yazdırmak için maliye hazinesine masraflar niçin yükletilir? diyen Suavi, sorular sorarak maliyenin yanlışlarını dile getirmiş ve eleştirmiştir (Ali Suavi 1867k: 2). Başka bir sayıdaki 'Niçuncu Mektup'ta' ise, bürokrasiyi devletin mali politikalarını halktan gizli gizli yürüttükleri için eleştirmiştir. Devletin önemli kararlarının birkaç kişi tarafından alınmasına ve diğer memurların ise hiçbir şeyden haberi olmamasına kızmış ve devletin şeffaf olmamasını eleştirmiştir (Ali Suavi 1868-a: 2-3). Mali bürokratlara eleştirisini dile getirmesine karşılık devletin önemli ve başarılı mali bürokratlarını ise övmüştür. Buna yönelik *Muhbir*'in 7. sayısında 'Hatime' başlıklı yazıda Mithat ve Ziya Paşaların valilikleri esnasındaki başarılarını övmüştür. Tuna valisi Mithat Paşa bakaya uygunsuzluğunu ve maliyedeki usulsüzlükleri ortadan kaldırdığı için üç sene içinde 46.898 kese varidat sağladığını belirten Ali Suavi, iyi bir idarecinin yaptığı icraatı halefinin bozabileceğini de dile getirmiş ve bu durumun önüne geçilmesini istemiştir (Ali Suavi 1867d: 1-2).

Ali Suavi bürokratların israfına da değinmiştir. Beylerbeyi sarayının yıkılacağı ve Avrupa tarzında yapılacak yeni sarayın 60 bin keseye yapılacağına bunun hazineye büyük yük getireceğine değinmiştir. Bu harcamanın maliyeyi büyük sıkıntılara düşürüp borçlanmaya sürükleyeceğine dikkat çekmiştir (Ali Suavi 1867f: 4). Başka bir yazıda ise bürokrasinin Avrupa ülkelerinden aldığı borçların çoğunu kendi zimmetlerine geçirip Taksim, Beyoğlu ve İstinye'de konak ve yalı yaparak israf ettikleri belirtmiştir (Ali Suavi 1867i: 4). Başka bir yazıda ise, Osmanlı'nın Avrupa'dan rahat borç alabilmesi için sarraflara rüşvet verildiğinin ortaya çıkarıldığını yazmış, sarraflar arasında paranın dağıtımı konusunda çıkan anlaşmazlık sonucu olayın duyurulduğunu belirtmiş, olayın mahkemeye intikal ettirilip söz konusu kişilerin ifadesinin alındığını söylemiştir (Ali Suavi 1868c: 3). Başka bir yazıda ise bürokratların ve sarayın aşırı israf ettiğine değinmeye devam etmiştir. 1861 senesinden 1868 senesine kadar borcun 7-8 milyon keseden 20 milyon keseye çıktığını bu süre sarfında bir muharebenin görülmediğini bu kadar akçenin bürokratlar tarafından yağma edildiğini belirtmiştir. Devletin kısa bir zaman içerisinde 12-13 milyon kese borç yaptığını ve bunun senede 2 milyon keseye tekabül ettiğini belirtmiş, devlet gelirlerinin 3 milyon kese olmasına karşılık yapılan borçlanmalarla bunun 2 milyon kesesinin harcandığını söylemiştir. Görülen muvazene defterlerinde de 700 bin kese açık var denildiğini ifade etmiştir. Ayrıca 1866 senesinde 80 bin kese açık olduğunu söyleyen Maliye Nazırı'nın bir Osmanlı nişanı ile taltif edilmesine karşın bu defterlerin gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir. Maliyenin bir sonraki senenin gelirlerinin bile harcadığını söylemiştir (Ali Suavi 1867i: 2).

Ali Suavi dönemin mali krizine değinmiş ve krize yönelik şu çözümleri önermiştir. Maliye bürokratlarının mali krizi atlatmak için sürekli iane ve istikrazı benimsediğini belirten Suavi, bunların maliyeyi düzelterek ilaçlar olmadığını açıklamıştır. Bürokratların lüks ve sefahat halinde yaşadığını, bürokratların çoğu-

nun devlet paralarını zimmetlerine geçirdiğini ve bunların sahip olduğu emlak ve paraların devletin borcunu ödeyeceğinden fazla olduğunu söylemiştir. Devletin bu tip bürokratların suiistimaline son vermesini, onlardan yaptıkları israfın parasını tahsil etmesini ve bu bürokratların görevlerinden alınmasını istemiştir. Bürokratların suiistimalleri önlenirse maliyenin düzeleceğini ve borçlanmalardan kurtulacağını belirtmiştir (Ali Suavi 1867b: 3). Ali Suavi yazısına maliyeyi düzelterek bazı önerilerde bulunarak devam etmiş, bunları yedi madde halinde özetlemiş ve alınacak tedbirleri şu şekilde sıralamıştır: Birincisi: Maliyeyi zimmetine para geçiren ve israf eden memurların yağmasından kurtarmalı. İkincisi: Halktan alınan vergiler yeniden oluşturulmalı. Üçüncüsü: Halktan alınacak borçlar adil taksitlere ayrılmalı ve ahaliye baskı yapılmamalı. Suavi, burada kendisi Filibe’de bulunduğu yıllarda bakaya kalmış borçlar ve bunların tahsilâtı sırasında meydana gelen yolsuzluklara dair bir arıza sunduğunu belirtmiştir. Dördüncüsü: Vergilerin toplanma zamanı belli olmalı ve alımı geciktirmemeli. Beşincisi: Maliyeye hiçbir faydası bulunmayan iane toplanma yönteminden vazgeçilmeli. Altıncısı: Borçlanma politikasından vazgeçilmeli. Yedincisi: Devletin yaptığı masraflar azaltılmalıdır. Ali Suavi, bu yedi madde yürürlüğe konulursa o vakit maliyenin ıslah olacağını ve maliyenin zenginleşeceğini ifade etmiştir (Ali Suavi 1867bc: 3-4;1-2). 12. sayıda çıkan bir yazıda ise devletin mali krizden kurtulması için yaptığı politikaları inceleyerek eleştirmiştir. Kâğıt para kaldırılacak denilerek halkın birkaç aylık maaşının kesildiğini ve birkaç defa halktan iane toplandığını belirtmiştir. Savaş esnasında Anadolu ve Rumeli ahalisinden buğday, arpa, saman, yağ, un ve hayvanat gibi şeyler senet karşılığı alınmasına rağmen halen halka bir ödeme yapılmadığını ve halkın bakaya borçları zorla toplanarak halkın sefil duruma düşürüldüğünü ifade etmiştir. Mart’ta piyasaya sürülecek diye Anadolu’da kaime dağıtıldığını, sonra işten vazgeçilmesine rağmen halktan alınan paraların geri verilmediğini söylemiştir. Halktan haksızca yol vergileri alındığını ve Anadolu’da tuz tekelleri sonucu bir kaya tuzunun 7-8 kuruşa satıldığını belirtmiştir. Halk tuz yemekten vazgeçti diyerek bürokratların devletin içinde bulunduğu mali krizi çözmeye yönelik icraatlarını eleştirmiştir (Ali Suavi 1867i: 1-2).

Başka bir yazıda ise Ali Suavi, devlet gelirlerinin artırılması için halkın servet ve zenginliğinin artırılması gerektiğini belirttikten sonra halkın fakir olduğunu devletin halka yardım etmesi gerektiğini yazmıştır. Halkın devletten yardım gördüğünü ve dirayetli memurların olduğunu anlayınca servetini artıracak gayret ve çalışmayı göstereceğini, devletin ziraat ve zanaatının ilerleyeceğini ve bu doğrultuda ticaretin de gelişeceğini belirtmiştir. Anadolu’nun çeşitli yerlerini dolaştığını belirten Ali Suavi, milletin fakir olduğunu, sadece Müslümanların değil gayrimüslimlerinde kendi liderleri tarafından perişanlığa bırakıldığını ifade etmiştir. Sonra bu perişanlığın sebeplerini şöyle sıralamıştır: 1. Vergilerin zamanında tahsil edilmemesi, vakitsiz tahsil olunması. 2. Mültezimlerin halka yaptığı zulüm. 3. Zenginlerin halka

yüksek faizli borç vermesi. 4. Memurların halka zulüm etmesi ve halkın şikâyet edeceği bir makam olmaması. 5. Ülkenin her tarafından görülen cehaletin hüküm sürmesidir (Ali Suavi 1867i: 3-4).

'Demiryolu' başlıklı yazıda ise Ali Suavi devletin demiryolu politikasının yanlış olduğunu söylemiş ve bu politikayı eleştirmiştir. Bürokratların demiryolunu bir servet kaynağı olarak gördüklerini, hâlbuki demiryolunun zenginliğe yol açacak bir taşıma aleti olduğunu ifade etmiştir. Avrupalıların birçok fabrika kurduktan sonra demiryolu yaptığını oysa Osmanlı'da bunun tersinin uygulandığını ve ülkenin birçok kaynağı işletilmeden Avrupalara özenerek yapılan demiryolların fayda getirmeyeceğini belirtmiştir. Yük trenlerinin hububattan başka bir şey taşıyamayacağını, hububatın ise ayda bir taşınabileceğini, bu nedenle demiryolların on bir ay bir şeye yaramayacağını belirtmiş, milletten zorla vergi alınarak demiryollarının yapılmasının gereksiz olduğunu söylemiştir. Avrupa'da ilk önce karayolları ve demiryoluna bağlanan şoselerin yapıldığını sonra demiryolunun inşa edildiğini, Osmanlı'da ise bunun tam tersinin yapılmaya çalışıldığını belirtmiş ve demiryolu politikasının yanlış olduğunu ifade etmiştir (Ali Suavi 1867n: 4).

Ali Suavi, halkın iktisadi girişimlerinde iş birliği yapmamasını Osmanlı Devleti'nin geri kalmasının sebeplerinden biri olarak göstermiştir. Yazılarında halka özel girişimciliğin faydalarını anlatmış ve halkın özel girişim gerektiren işlerde çalışmasını istemiştir. Osmanlı'da şirket ve kumpanyanın niçin kurulmadığına değinmiştir. Sonra hükümetin politikalarını eleştirmiştir. Tartışmacı bir üslupla konuşan Ali Suavi Osmanlı'da faaliyet gösteren kumpanyaları Osmanlıların işletmesini istemiş ve demiryollarını kendisinin yapması gerektiğini söylemiştir. Halkın Avrupalılar gibi şirket teşkil etmesini isteyen Ali Suavi, Babiâli'nin Avrupa kumpanyaların yapacakları işlerin kötü gitmesi karşılığında onlara verilecek tazminatı eleştirmiştir. Bir yıl önce Aydın, Köstence ve Varna demiryollarının kar etmedikleri için Babiâli'nin onlara 394 milyon lira tazminat ödediğini belirtmiştir. Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın Londra ziyaretinde devletin Aydın, Köstence ve Varna demiryolunda zarar ettiğini, bundan sonra demiryollarında Avrupa ülkelerine garanti vermeyeceğini ifade etmesinden sonra devletin İstanbul-Belgrat ve Selanik-Niş demiryolları için Belçika kumpanyasına %7 garanti vermesini eleştirmiştir. Ali Suavi, demiryollarının yapımına karşılık ecnebilere verilecek tazminatın 1 milyon lirayı geçeceğini söylemiştir (Ali Suavi 1867a: 1-2). Devletin Avrupa'ya gösterdiği garanti miktarını Osmanlılara da göstermesi gerektiğini ve Osmanlıların kuracakları şirketlerin devletten bağımsız olması gerektiğini söylemiştir. Hisselere sahip olan kişilerin yönetime müdahale edebilmesi gerektiğini belirten Ali Suavi, yazısını Babiâli'nin şirketlere müdahalesini engelleyecek kanunların tesis edilmesi gerektiğini, bu kanunların tesis edilmesiyle halkın bu işlere daha rahatlıkla el atacağını söyleyerek bitirmiştir (Ali Suavi 1867a: 2).

Ulum Gazetesi'nin 12. sayısında 'Memalik Osmaniye'de Pamuk Hâsılatı' başlıklı makalede Ali Suavi, 1863 senesinde Makedonya bölgesinden ihraç olunan pamuğun 80 bin balya olduğunu hâlbuki bundan altmış sene önce sadece Serez sancağında 70 bin balya ihraç edildiğini belirtmiştir. Rum isyanından önce İzmir'den senelik 45 bin balya pamuk ihraç edildiğini, 1862'de bu miktarın 20 bin balyaya düştüğünü ifade etmiş, ülkenin pamuk ziraatının otuz seneden beri diğer ziraat ürünleri gibi gerilediğini dile getirmiştir. Bu gerilemeden Mısır'ın istisna olduğunu, 1862'de Mısır'dan 143.800.000 kuruşluk pamuğun ihraç edildiğini, 1865'de bu miktarın 1.484.270.000 kuruşa çıktığını ifade etmiştir. Halen Kıbrıs adasında senelik 1.275.000 liralık pamuk üretiminin elde edildiğini ve arazinin bunun birkaç katının yetiştirmeye müsait olduğunu belirtmiştir. Rodos Adası ve Bursa'nın pamuk ziraatına elverişli olduğunu, Anadolu'da Aydın, İzmir, Kırkağaç, Bayındır, Manisa, Tarsus, Antalya ve diğer bölgelerde pamuk ziraatının yapıldığını ifade etmiştir. İzmir iskelesinden ihraç olunan Anadolu pamuğunun senelik 150-200 bin balya civarında olduğunu; Şam, Nablus, Akka ve Tarsus'ta senelik pamuk hâsılatının 24.750.000 lira olduğunu belirtmiştir. 27 Ocak 1862 nizamnamesine göre pamuk ziraatına teşvik namında pamuğun beş senelik öşürden muaf tutulduğunu ve hariçten tohum satın alınarak ahaliye bedava dağıtıldığını ifade etmiştir (Ali Suavi 1870: 724-726).

Ulum'un 8. sayısında 'Fenni Tanzim-i Defter' başlıklı makalede Ali Suavi, tanzim-i defter usulünün ticaretin bir üslup üzerine kaydedilmesi olduğunu, fen üzere defter tanzim etmenin ticaret kanunnamesinin bir emri olduğunu belirtmiştir. Tüccarın bununla karını ve zararını anlayacağını buna göre ticari teşebbüslerde bulunacağını ifade etmiştir. Usul-i defterin kısa, açık ve temiz tutulması gerektiğini belirtmiş, sonra usul-i defterin nasıl tutulması gerektiği hakkında okuyuculara bilgi vermiştir (Ali Suavi 1869: 480-486).

Ulum'un 12. sayısında 'Memalik-i Osmaniye'de Ticaret' başlıklı makalede Suavi, halkın ticarete ait herhangi bir bilgisi ve rağbetinin olmadığını belirtmiştir. Tüccarların defter tutma gibi usulleri bilmediğini, itibarın olmadığını, sermayesi olan sarraffarın da ticari teşebbüslere girişmediğini ifade etmiştir. Ülkede gayrimüslimlerin ticarete rağbetleri olup bilgi ve maharetlerinin bulunduğunu söylemiştir. Hristiyanlarda belirgin bir ticaret usulünün bulunduğunu ve bunun sonucu olarak da Hristiyanların servet sahibi olduklarını belirtmiştir. Hristiyanların ellerine geçen parayı ticarete kullandıklarını, Müslümanların ise servetlerini araziye yatırıp ziraatta kullandıklarını söylemiştir. Az sermaye ile çok kar elde etmenin ticaretle elde edildiğini bu doğrultuda Hristiyanların servet kazandıklarını belirtmiştir. Osmanlı devletinin coğrafi konumunun ticareti kolaylaştırdığını nehir, deniz, boğaz ve iskelelerin tüm dünyanın ticaretine açık olduğunu ifade etmiş, her tarafından Avrupalı sermayedar, şirket sahipleri ve tüccarların bulunduğunu belirtmiştir. Ali Suavi, ülke ihracatının genelde yün, koza ve bakır gibi hammaddelerden oluştu-

ğunu ve bu malların ihraç edilen bu malların sonra işlenmiş halde ülkeye ithal ettirerek değerinin üç beş katına sattıklarını ifade etmiştir. Zanaat ve zanaatsızlık arasındaki farkın bu alışverişte pek açık bir şekilde görüldüğünü belirtmiştir (Ali Suavi 1870: 735-743).

Ulum'un 12. sayısında 'Sanayi-i Der Memalik-i Osmaniye' başlıklı makalede Ali Suavi, İslam'ın sanayiye hor görmediğini bilakis değer verdiğini belirtmiştir. Her büyük zatın bir zanaatla isminin anıldığını ve her peygamberin bir zanaatla uğraştığını söylemiştir. Türklerde öteden beri paşa olma hevesinin olduğunu, beşikteki çocuklara bile katip (memur) ve paşa olur diye dua edildiğini ve halkın hükümet kapısından maişetini karşılamaktan başka bir şey düşünmediğini belirtmiştir. Müslümanların memur olma hevesinden bu yana ülkede muhtaç olunan zanaat ve esnafın Hristiyanların eline geçip zenginleştiklerini dile getirmiştir. Zanaata olan rağbetsizliğe devam edildiği takdirde elde kalan manavlık, bakkalcılık gibi mesleklerin bile ecnebilerin eline geçeceğini belirtmiş ve Müslümanları bu konuda eleştirmiştir. Avrupalıların keşfettikleri aletlerle üretimi ucuza getirdiklerini ve ürünleri çekici kılıp nakliyatı ucuzlatarak pazar olanaklarını arttırdığını belirtmiştir. Osmanlı'da zanaatın geri kalmadığını bilakis Avrupa'da sanayi fazla terakki ettiği için geri kalmış gibi görüldüğünü savunanları eleştirmiş, Osmanlı zanaatının eskiye nazaran gerilediğini ifade etmiştir. Osmanlı'da 1813 tarihinde İşkodra ve Tırnova tezgâhlarında iki bin amele çalışırken 1841 tarihinde iki yüz amelenin kaldığını, şimdi ise bu sayının daha da azaldığını ifade etmiştir. 1848'de Selanik ipek tezgahlarının 28 olmasına karşın bu sayının 1863 senesinde 18'e gerilediğini belirtmiştir. Diyarbakır ve Bursa'da kadife, atlas ve ipek kumaşlarının otuz sene öncekine göre onda birinin üretildiğini dile getirmiştir. Bağdat'ın basmacı, yazmacı, debbağ, çömlekçi ve kuyumcu gibi sanayi şubelerinde önemli miktarda üretim gerçekleştirmesine karşın şimdi üretimin ortadan kalktığını ifade etmiştir. Halep'in kırk bini geçen tezgâhın ürettiği bez ve kumaş gibi ürünleri üreten tezgâhlarından bugün 5.560 adet kaldığını belirtmiştir. Önceleri İstanbul'da üretilen birçok mamul ürünün Avrupa'ya ihraç edildiğini, Bilecik döşemelerinin rağbet gördüğünü belirtmiştir. Kıbrıs'ın ipek boyası ve iğne eşyalarının, Tokat basmasının, Selanik ve Bursa kumaşlarının, Drama çoraplarının, Simako şayaklarının, İzmir, Uşak, Gördes kilimlerinin iç tüketimi karşıladıktan sonra harice ihraç edildiğini dile getirmiştir. Bu sanayi merkezlerine destek çıkılmaması ve devletin inhisarı kaldırması gibi nedenler yüzünden sanayinin gerilediğini söylemiştir. Avrupa sanayisinin terakisinin doğru olduğunu ama ülke sanayisinin halen güçlü olduğu sözünün doğru olmadığını bilakis gerilediğini belirtmiştir (Ali Suavi 1870: 727-732).

Ulum'un 13. sayısında 'İyi Maliye İyi Politikadan Olur' başlıklı makalede Ali Suavi, politika karışıklığının maliye üzerinde etkisinin eskiden beri bilindiğini belirtmiştir. Bir ülkede güvenliğin sağlandığı takdirde o ülkede alım-satımın ço-

ğalacağını, sanayi hâsılatının artacağını, iç ve dış ticaretin gelişeceğini ve genel harcamaların çoğalacağını bu nedenle de maliye gelirlerinin artacağını söylemiştir. Ülkede güvenliğin sağlanmadığı takdirde iyi politikanın üretilmeyeceğini ve bu nedenle devlet gelirlerinin azalacağını ifade etmiştir. Sonra ise Fransa'nın politika olaylarından örnekler vererek bunların maliyeye tesir eden olumlu ve olumsuz yansımalarını aktarmıştır (Ali Suavi 1870: 772-777).

Ulum'un 17. sayısında 'İtibar-ı Kredi' başlıklı makalede Ali Suavi, bir devletin dışarıda ve içeride itibarının olması gerektiğini, maliye için itibarın önemli olduğunu, bu mali tedbirin bir fen olduğunu ama doğu milletlerin bunu bilmediğini belirtmiştir Bugüne kadar İstanbul'da maliyenin garip bir şekilde yönetildiğini, hükümetin kah iane ve sikke taşıması kah kağıt paranın ihraç edilmesi gibi usullerle muhtaç olduğu varidatı toplayabilmesine karşın devlet maliyesinin gerilediğini dile getirmiştir. 1850'lilerden beri devletin dış borç yaptığını, bu miktarın israf edildiğini ve borç faizlerinin diğer bir borçla ödendiğini söylemiştir. Osmanlı maliyesinin hariçte itibarının olmadığını, çünkü aldığı miktarı ödeyemediğini, hatta memur ve askerlerin maaşlarını bile aylarca veremediğini söylemiştir. Hazinesin esham karşılıklarını veremediğini, halktan devlet namına borçlar yapıldığını, sonra bunların iane olduğu ifade edildikten sonra borçlarının ödenmediğini, ülkenin sosyal gereksinimleri için toplanan bir sürü yardımın yerinde kullanılmadığını ve bu nedenle halkın de devlete itibar etmediğini ifade etmiştir. Bank-ı Osmani'nin devlete %3 faizle borç verme gücünün olmasına karşın vermediğini ve devletin de Avrupa sermayedarlarından %12-%13 faizle istikraz yaptığını belirtmiştir. Devletin birçok servet kaynağının harice aktığını Bank-ı Osmani'nin Osmanlı bankası olduğu halde Osmanlı'dan emin olmadığından hükümete borç para vermediğini söylemiştir. Servetten istifade edememesinin üç sebebi olduğunu ifade ederek birincisinin servet kaynağının bugünkü masrafları karşılamak için ecnebilere rehin edildiğini; ikincisinin devletin servet kaynaklarından istifade edebilmek için gerekli yollar ve nakliyatın olmadığını; üçüncüsünün ise mali idare ve yönetimin kötü olduğu ve birçok yoksuzlukların yaşandığını belirtmiştir. Devletin mali durumu hakkında hiçbir raporun yazılmadığını, çözüm üretilmediğini ve ecnebilere ülke hakkında birçok rapor yazıp çözüm yolları ürettiklerini ifade etmiştir. Ülke maliyesinin kötü olmasına karşın düzelmeye ihtimalinin olduğunu ifade ederek Fransa'nın da zamanında maliyesinin kötü olmasına karşın maliyesinin düzeldiğini belirtmiştir. Osmanlı'nın da bu durumdan kurtulabileceğini, bu doğrultuda önemli olanın maliyeyi yöneten kişilerin işinin ehli kişiler olması gerektiğini dile getirmiştir (Ali Suavi 1870: 1049-1058).

Ulum'un 20. Sayısında Ali Suavi, Mısır'ın Avrupa'da %4 veya %4,5 faiz değil de %7 faiz vererek istikraz etmesini eleştirmiş, maliyesi düzgün ve itibarı uygun olan memleketin şu zamana kadar Avrupa'ya %7 faiz vermesinin düşündürücü ol-

duğunu belirtmiştir (Ali Suavi 1870: 1238-1241). *Ulum*'un 5. sayısındaki makalede Ali Suavi, Osmanlı borçların geri ödenmesi hakkında bir hesap yapmış, Osmanlı'nın senelik %3 faizle otuz bir senede borçlarını ödeyeceğini belirtmiştir (Ali Suavi 1869: 251-266). 6. sayısında ise 'İstikraz-ı Bil Rubh' başlıklı makalede Ali Suavi, ülkedeki İslam nüfusunun dış borçlanmaya muhtaç olmadığını vurgulamıştır. Ülkede faizsiz borç alanların olduğunu ve faizin haram olduğunu düşünenlerin bulunduğunu ifade etmiştir. Faiz ile borçlanma meselesinden bahsetmenin gereksiz olduğunu ve faiz ile borçlanmanın gerçekleştirilmesinde şeriatın izin verdiği hususunda şüphe edilmemesi gerektiğini belirtmiştir (Ali Suavi 1869: 340-341).

Ulum'un 8. sayısında 'Tasarruf 1' başlıklı makalede Ali Suavi, tasarruf kelimesinin ülkede kullanıldığını ifade etmiş, tasarrufu fazla israf etmeden harcamak olarak açıklamıştır. Devletin resmi kurum nizamnamelerinde devlet harcamalarının tasarruf yolunda yapılması gibi birçok ibarenin mevcut olduğunu vurgulamıştır (Ali Suavi 1869: 423-424). 10. sayısında 'Tasarruf 2' başlıklı makalede ise Ali Suavi, harcamalara dikkat çekerek tasarruf yapılması ve israf edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Kazancı olanların tasarruf edecekleri vasıtaların çok olduğunu bu doğrultuda esham, hisse senedi satın alabileceklerini ve bankaya yatırbileceklerini özetle birikimlerini kazanç getirecek yerlerde değerlendirebileceklerini ifade etmiştir. Amele ve uşak gibi düşük gelirli insanların biriktirdikleri birkaç kuruşu yatıracakları yerin olmadığını, bu küçük birikimlerle hisse senedi, esham satın alamadıklarını ve bankaya yatıramadıklarını belirtmiştir. Bu nedenle Avrupa'da küçük birikimi olan kişilerin paralarını biriktirebilecekleri tasarruf sandığı namıyla kumbaraların icat edildiğini, küçük sermayeleri olan kişilerin buralara paralarını yatırarak kazanç elde ettiklerini söylemiştir. İngiltere'de kurulan tasarruf sandığının 1851 tarihinde 30.184.604 İngiliz lira biriktirdiğini, Fransa'da 1866 tarihinde 497 tasarruf sandığını olup bu sandıklara 494.000.000 frank paranın yatırıldığını ifade etmiştir. Avrupa'da tasarrufun kolaylıkla biriktirildiğini ve bunun tasarruf edenlere yarar sağladığını belirtmiştir. İslam memleketlerinde biriktirilen milyon liraların heba edildiğini, bunun sebebinin ise ülkelerde tasarrufun olmamasından kaynaklanmadığını, bilakis İslam dininin tasarruf üzerine şekillendiğini ve Kuran'ın birçok ayette israfı eleştirdiğini belirtmiştir. Hükümet politikalarının halkın tasarrufunu engellediğini, halktan alınan aşar, iltizam ve diğer vergilerin hemen hepsinin tasarrufa mani olduğunu söylemiştir (Ali Suavi 1869: 607-612).

Ulum'un 1. sayısında 'Türkiye'de Madenler' başlıklı makalede Ali Suavi, Osmanlı'da eskiden beri birçok madenin çıkarıldığını ve maden bakımından Osmanlı'nın zengin bir ülke olduğunu ifade etmiştir. Devletin ülkedeki madenlerden faydalanması için gerekli çalışmaları yapması gerektiğini ve gelişmiş ülkelerin bu hale gelmesinde maden sektörün önemli bir ivme kazandırdığını belirtmiştir. Kütahya'da gümüş madeni ve Konya'da bakır madenlerinin dünyanın en zengin

maden cevheri olarak tahmin edildiğini, Tirebolu madeninin kötü işletirken bile senede 8.000 ton bakır üretildiğini, 1867’de Küre bakır madeninin işletilmemiş bir vaziyette olduğunu belirtmiştir. Ülkedeki madenlerden birçok kazanç elde edilmesine karşın şimdi bu bölgelerin çoğunun ya atıl bir vaziyette bulunduğunu yâda eski üretimlerinin ancak yarısı kadar üretimin gerçekleştirildiğini ve ülkedeki maden servetinden istifade edilemediğini belirtmiştir (Ali Suavi 1867: 32-35).

Sonuç

Osmanlı’da 19 yüzyılın ikinci yarısında basının kamuoyunu yönlendirmede gösterdiği başarı sonucu ülkenin iktisadi ve siyasi meselelerinde halkın bilgilendirilmesi sağlanmış ve bu doğrultuda devlet politikaları hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Gazeteler, devletin iktisadi sorunlarına değinmiş ve ülkenin iktisadi krizden kurtulması için çözüm yolları öne sürmüştür. *Muhbir*’in aralarında bulunduğu gazeteler devletin yürüttüğü iktisadi ve siyasi politikaların ayrıntıları hakkında okurları bilgilendirmiş, yönlendirmiş ve devletin iktisadi politikaları yürütürken halkın çıkarlarını dikkate alması için çaba göstermiştir. Basının kamuoyu oluşturmada gösterdiği başarı nedeniyle bürokratlar bu durumdan rahatsız olmuş, buna çözüm bulmak amacıyla muhalefet eden gazeteleri kapatmış ve gazetecileri de sürgün ederek Anadolu’ya yollamışlardır.

İstanbul’da kamuoyu oluşturmada devletin getirdiği kısıtlayıcı ortamdan görevlerini icra edemeyeceklerini anlayan gazeteciler, dönemin önemli bir muhalifi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa aracılığıyla yurtdışına kaçmışlar ve burada gazetecilik vazifesini sürdürmüşlerdir. Paris’te bir araya gelen gazeteciler Yeni Osmanlılar Cemiyetini teşkil etmiştir. Yeni Osmanlılar, cemiyetin sözcüsü olarak Ali Suavi öncülüğünde *Muhbir*’i tekrar çıkartmıştır. Bu doğrultuda *Muhbir* de muhalefet görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Yeni Osmanlılar Cemiyetinin diğer üyelerinin yardımları olmasına karşın Ali Suavi *Muhbir*’i tek başına çıkartmış ve gazetenin yayım politikasını sert üslubuyla şekillendirmiştir.

Muhbir, devletin siyasi ve iktisadi meselelerini sorgulayan ve tenkit eden bir yayım politikası gütmüş ve devletin ne gibi politikalar yürütürse iktisadi vaziyetinin iyileşeceğini belirtmiştir. Ali Suavi *Muhbir*’de 1860’lıların en önemli konusu olan devletin borçlanma politikasına değinmiştir. Borçlanma politikasına tavrı almış, borçlanmalardan devletin istifade etmediğini belirtmiş, borçlanmanın daha çok bürokratların şahsi çıkarları için kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca gerçekleşen borçlanmaların yatırım sektörüne ayrılmamasını da eleştirmiştir. Ali Suavi, ülkede yabancı sermayenin sanayi ve ticareti gibi sektörlerde faaliyet göstermesini kolaylaştıran imtiyazlara karşı çıkmış ve bu gibi sektörlerde Müslümanların aktif bir şekilde rol almasını istemiştir.

Ali Suavi'nin *Muhbir*'de değindiği diğer bir sorun devletin yaşamış olduğu mali krizidir. Devletin yaşadığı krizden kurtulması için bir dizi öneri sunan Ali Suavi bürokratların maliyeyi yönetemediğini ve lüzumsuz harcamalarda bulunduğunu ifade etmiş ve ehliyetsiz bürokratları tenkit etmiştir. Bürokratların halktan iane adı altında zorla hiçbir şey almamasını, devletin vergileri halkın çıkarları doğrultusunda almasını, borçlanma politikasını terk etmesini ve gelir kalemlerinin artırılmasını istemiştir. Devletin gelir kalemlerinin artırılması için halkın özel girişim gerektiren işlerde say u amel (çalışma) etmesini istemiş ve Müslümanların zanaat ve ticaret gibi iş sektörlerinde aktif olarak faaliyet gösterdiği takdirde bundan devletin kazanç sağlayacağını vurgulamıştır. Ali Suavi'nin, *Muhbir*'de değindiği konular hükümetin iktisadi politikalarının ne gibi sorunlar yarattığı ve yaratılan bu sorunların ortadan kalkması için ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğidir.

Ali Suavi *Muhbir*'i kapatmak zorunda kaldıktan sonra Paris'e geçerek burada *Ulum Gazetesi*'ni çıkartmıştır. Ali Suavi'nin Paris'e dönmesiyle Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden uzaklaşmıştır. *Ulum*'da güncel meselelere değinmemiş, *Ulum*'u ansiklopedist bir dergi olarak çıkartmış, dergide halka hemen tüm branşlarda bilgi vermeye çalışmıştır. *Ulum*'da devletin önemli servet kaynakları olan ziraat, sanayi, maden ve ticaret hakkında yazılar kaleme almıştır. Suavi ülkenin önemli bir servet kaynağı olan ziraattan devletin istifade edemediğini ve tüm ziraat üretiminin son otuz yıldır düşüş içerisinde olduğunu, pamuk ziraatını örnek vererek değinmiştir. Sanayi sektöründe halkın zanaata olan rağbetsizliğini eleştirmiş, halkın zanaatla meşgul olmaktan ziyade memur olma hevesini tenkit etmiş ve ülke kalkınması için zanaatın gelişmesinin önemli rol oynayacağını vurgulamıştır. Kırk elli sene önce Anadolu'nun birçok vilayetinde zanaat atölyelerinin olduğunu, büyük fabrikaların bulunduğunu, hemen her şehirle anılan bir sanayi ürünün olduğunu, zamanla bunların ortadan kalktığını ifade etmiş, bu gibi sektörlerde istihdam edilen kişilerin artık üretici getiren işlerde çalışmamasını eleştirmiştir. Ticaret sektöründe ise Müslümanların bu mesleğe olan rağbetsizliğini eleştirmiş, en çok kazancın ticaretten kazanıldığını ve servetin çoğaltılmasında en uygun sektörün ticaret olduğunu vurgulamış, Müslümanların bu sektöre olan ilgisizliği eleştirilmiş ve bu sektöre daha çok gayrimüslimlerin rağbet ettiğini ve bundan büyük kazançlar elde ettiği belirtilmiştir. Ayrıca ülke ihracatının tamamının hammaddelerden, ithalatının ise mamul ürünlerden olduğunu belirtmiş ve bunun ülkenin servet kaynaklarından tam olarak istifade edememesine yol açtığını söylemiştir. Ali Suavi ülkede önemli miktarda maden kaynağı olmasına karşın eskiye nazaran madencilik üretiminde de bir azalmanın gerçekleştiğini belirtmiştir.

Ali Suavi, mali krizinin nedenini bürokratların yönetimine bağlamış ve maliyenin kötü yönetildiğini belirtmiştir. Maliyenin düzelmesinin bürokratların iyi yönetimiyle gerçekleşeceğini ve ayrıca asayiş ve düzenin maliyenin düzelmesi için

gerekli olan diğer faktörler olduğunu ifade etmiştir. Maliyenin kötü yönetildiğini, uzun dönemli politikalar üretilmekten ziyade geçici çözümler üretildiğini ve bunun da daha köklü sorunların oluşmasına neden olduğunu belirtmiştir. Maliyeyi düzeltmek için borçlanma politikasının yanlış olduğunu vurgulamış ve devletin önemli kaynaklarının ipotek altına alındığını söylemiştir. Osmanlı bankasının devlete yardımcı olmadığını, devletin zor günlerinde sermaye sıkıntısını ortadan kaldıracak politikalar üretmediğini ve borçlanmada yardımcı olmadığını ifade etmiştir. Ekonomide tasarrufun önemli olduğunu vurgulamış, halka harcamalarında tasarrufu tavsiye etmiş ve bürokratların gereksiz harcamalarından vazgeçip tasarrufu dikkate almasını istemiştir. Ülkede halkın tasarruflarını değerlendireceği bir kurumun olmadığını ifade etmiş ve bu tarz kurumların oluşmasıyla ülkede tasarrufların artacağını söylemiştir.

KAYNAKLAR

- Muhbir*, (31 Ağustos 1867a/28 Ekim 1867b/14 Kasım 1867c/13 Mayıs 1868a/27 Mayıs 1868b/3 Haziran 1868c/12 Haziran 1868d/31 Ağustos 1868) 1; 7; 12; 34; 36; 37; 38; 47.
- Ulum Gazetesi*, (Tarihsiz-1869a/Tarihsiz-1869b/15 Ağustos 1869c/12 Eylül 1869d/1 Temmuz 1870), 1; 2; 3; 5; 21.
- Ali Suavi, (5 Ekim 1867a/5 Ekim 1867b/12 Ekim 1867c/26 Ekim 1867f/7 Kasım 1867g/ 7 Kasım 1867h/14 Kasım 1867i/28 Kasım 1867j/29 Şubat 1868b/4 Mart 1868c/ 13 Mayıs 1868d/27 Mayıs 1868e/3 Haziran 1868f/12 Haziran 1868g) *Muhbir*, 6, 1-2; 6, 3-4; 7, 1-2; 9, 4; 11, 3; 11, 4; 12, 1-2; 12, 3-4; 25, 3; 27, 3; 34, 4; 36, 1; 37, 1; 38, 1.
- Ali Suavi, (12 Ekim 1867d), "Hatime", *Muhbir*; 7, 1-2.
- Ali Suavi, (26 Ekim 1867e), "Beyan- ı Hal", *Muhbir*; 9, 1-2.
- Ali Suavi, (28 Kasım 1867k), "Niçuncu Mektubu", *Muhbir*, 14, 2.
- Ali Suavi, (28 Kasım 1867l), "İstikraz", *Muhbir*, 14, 1-2.
- Ali Suavi, (13 Aralık 1867m), "Niçuncu Mektubu", *Muhbir*, 15, 3.
- Ali Suavi, (13 Aralık 1867n), "Demiryol", *Muhbir*, 15, 4.
- Ali Suavi, (2 Ocak 1868a), "Niçuncu Mektubu", *Muhbir*, 18, 2-3.
- Ali Suavi, (Tarihsiz-1869), "Türkiye'de Madenler", *Ulum Gazetesi*, 1, 32-35.
- Ali Suavi, (12 Eylül 1869), "İfta-yı Duyun", *Ulum Gazetesi*, 5, 251-266.
- Ali Suavi, (27 Eylül 1869), "İstikraz-ı Bil Rubh", *Ulum Gazetesi*, 6, 340-341.
- Ali Suavi, (31 Ekim 1869), "Fenni Tanzim-i Defter", *Ulum Gazetesi*, 8, 480-486.
- Ali Suavi, (31 Ekim 1869), "Tasarruf 1", *Ulum Gazetesi*, 8, 423-424.
- Ali Suavi, (Aralık 1869), "Tasarruf 2", *Ulum Gazetesi*, 10, 607-612.
- Ali Suavi, (Tarihsiz-1870), "Memalik Osmaniye'de Pamuk Hasılatı", *Ulum Gazetesi*, 12, 724-726.
- Ali Suavi, (Tarihsiz-1870), "Memalik-i Osmaniye'de Ticaret", *Ulum Gazetesi*, 12, 735-743.
- Ali Suavi, (Tarihsiz-1870), "Sanayi-i Der Memalik-i Osmaniye", *Ulum Gazetesi*, 12, 727-732.

- Ali Suavi, (16 Şubat 1870), “İyi Maliye İyi Politikadan Olur”, *Ulum Gazetesi*, 13, 772-777.
- Ali Suavi, (17 Nisan 1870), “İtibar-ı Kredi”, *Ulum Gazetesi*, 17, 1049-1058.
- Ali Suavi, (Tarihsiz-1870), “Mısır Maliyesine Bir İtiraz”, *Ulum Gazetesi*, 20, s.1238-1241.
- “Ulum”, (1998) *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 8, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- BAYKAL, Hülya (1990), *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, Afa Matbaacılık.
- ÇAVDAR, Necati (2014), “Muhbir Gazetesinin Bir Toplumsal Sorumluluk Projesi: Girit İsyânında Zarar Gören Müslümanlar İçin Yardım Kampanyası”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, 12-13 Aralık 2013, 4*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÇAVDAR, Tevfik (2007), *İz Bırakan Gazeteler ve Gazeteciler*, İstanbul, İmge Kitabevi.
- ÇELİK, Hüseyin (1993), *Ali Suavi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇELİK, Hüseyin (1994), *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ÇELİK, Hüseyin (2006), “Muhbir”, İstanbul, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31.
- DANIŞMEND, İsmail Hami (1942), *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, Chp Genel Sekreterliği Neşriyatı.
- DEMİRKIRAN, Hanefi, (1998) “Ali Suavi”, *Köprü Dergisi*, 114.
- DOĞAN, İsmail (1991), *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul, İz Yayıncılık.
- ERDÜL, Mehmet (2003), *Başveren İnkılapçı*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- GEVGİLİLİ, Ali (1983), “Türkiye Basını”, *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- GÜÇLÜ, Mustafa (2014), “Cumhuriyet Dönemi Süreli Yayınlarda Ali Suavi İle İlgili Yayımlanan Makalelerin Değerlendirilmesi”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, 2*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GİRGİN, Atilla (2001), *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik*, İstanbul, İnkılap Yayınları.
- İNÜĞUR, Nuri (1999), *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, Der Yayınları, 4. Basım.
- KABACALI, Alpay (1994), *Türk Basınında Demokrasi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- KUNTAY, Mithat Cemal (1946), *Sarıklı İhtilalciler Ali Suavi*, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi.
- KOLOĞLU, Orhan (2010), *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- KOLOĞLU, Orhan (2006), *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul, Pozitif Yayınları.
- LEWIS, Bernard (2004), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 9. Baskı.
- MATBAACILIĞIN 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, (1979), *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Ankara, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları.
- MARDİN, Şerif (2002), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 3. Baskı.
- NALCIOĞLU, Belkıs Ulusoy (2013), *Osmanlı'da Muhalif Basının Doğuşu*, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- ÖZBAY, Cahit (2014), *Dünyada ve Osmanlıda Basının Tarihsel Gelişimi*, İstanbul, Doğu Kitabevi.

- PARLATIR, İ., (1984), “Ulum”, *Türk Ansiklopedisi*, 33, Ankara, Milli Eğitim Basımevi.
- PERK-PAKSOY, Haluk-İsmail Günay (2012), *İstanbul'un 100 Gazetesi*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2006), *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TOPUZ, Hıfzı (2003), *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- TOPRAK, Zafer (1984), “Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı”, *Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler (1849-1984)*, İstanbul, Gelişim Yayınları.
- UÇMAN, Abdullah (1989), “Ali Suavi”, İstanbul, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2.
- YAMAÇ, Müzehher (2014), “Sultan Abdülaziz Döneminde Basında Muhalefet”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013*, 2, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

